

Van İnsani ve Sosyal Bilimler Dergisi- ViSBiD

Van Journal of Humanities and Social Sciences -VJHSS

Geliş Tarihi: 04.09.2023 Kabul Tarihi: 04.12.2023 Yayınlanma Tarihi: 30.12.2023

Begteginliler Atabegi Muzafferüddin Kökböri'ye Ait Bakır Sikke Örneklerine Genel Bir Bakış

A General Overview of Copper Coin Examples Belonging to Atabeg Muzafferüddin Kökböri of the Begteginids

Emre Günay*

Rahime Gökçe**

Öz

Begteginliler, 1144-1232 yılları arasında Erbil, Tikrik, Şehrızor, Sincar, Hakkâri, Harran ve çevresinde hüküm sürmüş Türk atabeyliğidir. Beylik adını Zeynüddin Ali Küçük'ün babası Begtegin'den almıştır. Beyliğin diğer adı merkez şehrinin Erbil olması dolayısıyla Erbil Atabegliği olarak da zikredilmektedir. Beyliğin emirleri Zeynüddin Ali Küçük, Zeynüddin Yusuf ve Muzafferüddin Kökbörü'dür. Muzafferüddin Kökbörü uzun bir süre hükümdarlık tahtında oturmasına rağmen bu dönemden günümüze ulaşmış dört tip bakır sikke örneği bulunmaktadır. Bu sikkelerin çap ve ağırlık ölçülerinde bir standart olmadığı görülmektedir. Ölçülerde farklılıkların oluşması atabegliğin ekonomik koşulları ve darphanelere sağlanan maden rezerviyle açıklanabilmektedir. Muzafferüddin Kökbörü tarafından darp ettirilen sikkeler, Begteginliler Atabegliği'nin bağımsız bir devlet olduğunu gösteren belgeler niteliğindedir. Egemenliğin simgesi olan bu sikkelerin üzerine işlenen yazı, geometrik ve figüratif bezemeler, atabegliğin gücünü ve Kökbörü'nin saltanatını daha da somutlaştırmaktadır. Sikkelerde bulunan metinler, kufi karakterli Arap alfabesiyle yazılmıştır. Metin içeriklerinin büyük bir kısmı sikkenin darp bilgilerinden oluşmaktadır. Sikkelerde görülen geometrik bezemeler, İslami sikkeler üzerinde gelenekselleşmiş formları takip etmektedir. Geometrik formlar, düz hatlı veya inci dizili konturlardan meydana gelmektedir. En yaygın kullanılan geometrik motif, dairedir. Daire ile birlikte kare ve altı kollu yıldız gibi basit geometrik düzenlemelerin kullanımı da görülmektedir. Süsleme grubu içerisinde en belirgin bezeme unsuru, figürdür. Sikkelerin tamamında figür bulunması dikkat çekicidir. Sikkelerde görülen figürler; bağdaş kurmuş insan, portre tarzında insan, aslan üzerine binmiş insan ve taht üzerine oturmuş insan tasvirleri biçimindedir. Muzafferüddin Kökbörü'ye ait bakır sikkelerin üslupsal özelliklerine bakıldığında 11. ve 13. yüzyıllar arasında Orta Doğu'da hâkimiyet sağlayan Türk devletlerinin sikkeleriyle yoğun benzerlikler içerisindedir. Bu durumun belirleyici etkenlerinin başında kültürel etkileşimlerin ve siyasi temasların olduğunu söylemek mümkündür.

Anahtar Kelimeler: *Begteginliler, Erbil, Muzafferüddin Kökböri, Bakır, Sikke.*

* Dr., numismaticstudies@outlook.com, ORCID: 0000-0003-2727-3087

** Doktora Öğrencisi, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, rahimegukce@gmail.com, ORCID: 0000-0003-2451-253X

Abstract

The Begteginids were a Turkic Atabeg dynasty that ruled over Erbil, Tikrik, Şehrızor, Sincar, Hakkâri, Harran, and their surrounding regions from 1144 to 1232. The dynasty derived its name from Begtegin, the father of Zeynüddin Ali Küçük. It is also referred to as the Erbil Atabegdom due to the central city of Erbil being its capital. The rulers of the dynasty were Zeynüddin Ali Küçük, Zeynüddin Yusuf, and Muzafferüddin Kökböri. Despite Muzafferüddin Kökböri's long reign, only four types of copper coins have survived from this period. It can be observed that these coins lack a standard diameter and weight measurement. The variations in measurements can be explained by the economic conditions of the Atabegdom and the availability of metal reserves for minting. The coins minted under Muzafferüddin Kökböri serve as evidence of the independent status of the Begteginids. The inscriptions and geometric and figurative decorations on these coins further solidify the power of the Atabegdom and Kökböri's reign. The texts found on the coins are written in Kufic Arabic script, and the majority of the content consists of minting information. The geometric decorations seen on the coins follow the established forms found on Islamic coins. Geometric forms are composed of straight lines or contours arranged in a pearl-like manner. The most commonly used geometric motif is the circle, although simple geometric arrangements such as squares and six-pointed stars are also present. The most prominent decorative element within the ornamentation group is the figure. It is noteworthy that figures are found on all of the coins. Figures seen on coins; seated individuals, portraits, individuals riding lions and individuals on thrones . When examining the stylistic features of the copper coins belonging to Muzafferüddin Kökböri, it is evident that they bear strong resemblances to the coins of Turkic states that held dominion in the Middle East between the 11th and 13th centuries. This can be attributed to cultural interactions and political contacts.

Keywords: *Begteginids, Erbil, Muzafferüddin Kökböri, Copper, Coin.*

1. Giriş

Orta Çağ İslam dünyasında bakır madeninden üretilen sikkeler, fels olarak adlandırılmıştır (Mıynat, 2019: 192). Arapçada bakır para anlamında kullanılan *fels* (فلس) kelimesinin kökeni Yunanca *follos* kelimesinden gelmektedir (Sivrioğlu, 2014: 4; Pamuk, 1992: 15). Fels, madeni paralar içerisinde değeri en düşük para birimidir (Şimşir, 2017: 275).

İslam medeniyetinde ilk bakır sikkelerin Hz. Ömer Döneminde Dimeşk'te darp edildiği ifade edilmektedir (Zambaur, 1977: 539; Artuk, 1995: 310). Ancak ilk bakır sikkelerin kimin zamanında kesildiği ihtilaf konusu olmuştur (Emanet, 2014: 263). Kaynaklarda Hz. Ömer adına bakır sikkeler basıldığına dair kayıtlar varsa da araştırmacılar bu görüşü desteklememektedir (Uslu, 2014: 31). İslami tarzda felslerin basılması konusunda kabul gören genel kanı, Emevi halifesi Abdülmelik bin Mervan Döneminde basılmış olduğu yolundadır (Tekdoğan, 2020: 196; Kalkan, 2019: 87).

Araplar, bakır sikkeleri mutlak bir para gibi görmemişlerdir. Bakır sikkeleri genel itibariyle kesirleri tamamlamak için kullanmışlardır. Bakır sikke basımı hükümdarlık alametlerinden sayılmadığı için yerel yöneticiler bu konuda tamamen serbest bırakılmışlardır. Bundan dolayı felsin kıymeti, vezni ve tipi basıldığı şehre göre değişmiştir. 9. yüzyılın ilk yarısında fels üretiminin kesintiye uğradığı görülmüştür. 10. yüzyılın başlangıcından itibaren fels darbu büyük şehirlere özgü bir ayrıcalık olmuştur (Zambaur, 1977: 539-540; Hizmetli, 2010: 84). Erken İslam devletlerinin bakır sikkelerinde tasvir yer almamıştır. Sikkelerde tasvir yerine hükümdarın adı, unvanları, sıfatları ile sureler ve kelime-i tevhid gibi dini ibarelere yer verilmiştir. Bu durum, İslamiyette resmin hoş karşılanmamasıyla ya da yasak olarak yorumlanmasıyla açıklanabilmektedir. Ancak sonraki yüzyıllarda Selçuklular, Danişmendliler, Saltuklular, Mengücekliler, Artuklular ve Zengiler gibi Türk devletleri bu geleneğin dışına çıkarak bakır sikkelerinde tasvir de kullanmışlardır (Tekin, 2009a: 179; Tekin, 2009b: 57).

Türk devletleri içerisinde bakır sikke kestiren diğer bir devlet ise Begteginliler Atabegliği'dir. Atabeg Muzafferüddin Kökböri tarafından basılan bakır sikkeler, birbirinden farklı üslup özellikleri taşıması bakımından önemlidir. Bu bağlamda makale, Begteginliler atabegi Muzafferüddin Kökböri'ye ait dört bakır sikkenin sanat tarihi ve nümismatik bilimi açısından irdelenmesini amaçlamaktadır. Çalışmada sikkeler üzerinde bulunan bezeme unsurlarının tanımına ve metinlerin epigrafik çözümlerine yer verilmiştir¹. Bu veriler ışığında elde edilen bilgiler, sonuç bölümünde belirtilmiştir.

Sikkelerin tanımına geçmeden Begteginliler Atabegliği'nin siyasi tarihi hakkında bilgi verilmesi çalışma açısından faydalı olabileceği düşünülmektedir.

Begteginliler, 1144-1232 yılları arasında Erbil, Tikrik, Şehrizer, Sincar, Hakkâri, Harran ve çevresinde hüküm sürmüş Türk atabegliğidir (Butak, 1947:81). Beylik adını Zeynüddin Ali Küçük'ün babası Begtegin'den almıştır. Beyliğin diğer adı merkez şehrinin Erbil olması dolayısıyla Erbil Atabegliği

¹ Sikkelerin epigrafik çözümlenmeleri Dr. Emre Günay tarafından yapılmıştır.

olarak da zikredilmektedir (Alptekin, 1992: 342). Beyliğin emirleri Zeynüddin Ali Küçük, Zeynüddin Yusuf ve Muzafferüddin Kökbörü'dür (Bakır, 2009: 45) (Tablo 1).

Hükümdar İsimleri	Hükümdarlık Tarihleri
Zeynüddin Ali Küçük	H.539 / M.1144
Zeynüddin Yusuf bin Ali	H.563 / M.1167
Muzafferüddin Kökbörü bin Ali	H.586-629 / M.1190-1232

Tablo 1: Begteginliler Atabegliği'nin Hükümdarları ve Saltanat Süreleri (Alptekin, 1992: 344)

Kaynakların “*Türk*”, “*Türkî*”, “*Türkman*” ve “*Türkmanî*” olarak adlandırdığı Begteginliler'in kökeni hakkındaki mevcut bilgiler Zeynüddin Ali Küçük'ün babasının Begtegin olduğundan ileri gitmemektedir (Ögün Bezer, 2000: 11-12). Zeynüddin Ali Küçük hakkındaki bilgiler de ancak onun Musul Atabegi İmadeddin Zengi'nin hizmetine girmesinden sonra artmaktadır (Alptekin, 1992: 342).

Begteginliler'in kurucusu Zeynüddin Ali Küçük, Musul Atabegleri'nden İmadeddin Zengi'nin Türk komutanlarından. İmadeddin Zengi, 1132 yılında Erbil'i hâkimiyeti altına alınca şehri Zeynüddin Ali Küçük'e ikta etti. Zeynüddin Ali Küçük, İmadeddin Zengi'nin Bizans ve Haçlılar ile mücadelesi esnasında Halep müdafaasına katıldı. İmadeddin Zengi, 24 Aralık 1144 tarihinde Urfa'yı Haçlı Kontu II. Joscelin'den almasıyla şehrin valiliğine Zeynüddin Ali Küçük'ü getirdi. Zeynüddin Ali Küçük Urfa'nın fethinden sonra II. Joscelin'in hâkimiyeti altındaki Bire'nin kuşatılması sırasında Musul'da çıkan isyanı da bastırdı. Bu başarısı üzerine Musul valiliğine tayin edildi. İmadeddin Zengi 1140 yılında Emir Kıpçak'dan aldığı Şehrizor'u da Zeynüddin Ali Küçük'e ikta etti. İmadeddin Zengi, Caber Kalesi'ni kuşatırken Zeynüddin Ali Küçük komutasında bulunan bir birliği Fenek üzerine gönderdi. Ancak Caber kuşatması sırasında İmadeddin Zengi'nin öldürülmesi üzerine (1146), Zeynüddin Ali Küçük Fenek Harekatı'nı yarıda bırakarak Musul'a döndü. Atabeg İmadeddin Zengi'nin vefatından sonra devleti oğulları arasında taksim edildi. İmadeddin Zengi'nin büyük oğlu Seyfeddin Gazi Musul'a hâkim olmasıyla Zeynüddin Ali Küçük de onun hizmetine girdi. Seyfeddin Gazi'nin Musul'daki egemenliği dört yıl sürdü. Seyfeddin Gazi'nin 1149 yılında ölmesiyle yerine geçen kardeşi Kutbüddin Mevdud zamanında Zeynüddin Ali Küçük'ün gücü daha da arttı. Musul Atabegliği'ne bağlanan Sincar'da ona ikta edildi. Daha sonra Suriye hâkimi Nureddin Mahmud Zengi'nin Harran Seferi'ne Musul ordusu komutanı olarak katıldı. 20 Haziran 1159 tarihinde Harran'ı alan Nureddin Mahmud Zengi, yardımından dolayı şehri Zeynüddin Ali Küçük'e ikta etti. Zeynüddin Ali Küçük, Nureddin Mahmud Zengi'nin Haçlılar'a karşı yaptığı Harim ve Suriye seferlerine de katıldı. Zeynüddin Ali Küçük 1167 yılında Musul'daki görevinden ayrıldı. Zeynüddin Ali Küçük Erbil'den başka sahip olduğu diğer ikta bölgelerini Musul atabegi Kutbüddin Mevdud'a bıraktıktan sonra 1167 yılının Eylül ayında Erbil'de vefat etti (Alptekin, 1989: 410).

1167 yılında Zeynüddin Ali Küçük 'ün ölmesiyle yerine oğlu Muzafferüddin Kökbörü geçti. Ancak Erbil şehrinin naibi Mücahideddin Kaymaz, Muzafferüddin Kökbörü'nin yöneticilikte yetersiz olduğunu öne sürerek halifeden onun yerine kardeşi Zeynüddin Yusuf'un geçirilmesini istedi. Halifenin

bu öneriyi tasdik etmesiyle de Zeyneddin Yusuf Erbil şehrinin hâkimi oldu. Erbil'i kardeşine kaptıran Muzafferüddin Kökböri Musul'a giderek II. Seyfeddin Gazi'nin hizmetine girdi. II. Seyfeddin Gazi amcası Nureddin Mahmud Zengi'nin 1174 yılında ölmesi üzerine el Cezire'deki toprakları geri aldı. II. Seyfeddin Gazi bu galibiyette yardımını görmüş olmasından dolayı Harran'ı Muzafferüddin Kökböri'ye ikta etti (Alptekin, 1988: 4). Ancak eski düşmanı Mücahideddin Kaymaz'ın Musul valiliğine getirilmesi ile Muzafferüddin Kökböri, Selahaddin Eyyübi'ye tabii oldu (1182). Diğer taraftan Erbil hâkimi olarak görünen Zeynüddin Yusuf'un çocukluk döneminde idare fiilen Mücahideddin Kaymaz'da idi. Mücahideddin Kaymaz'ın Musul'a gitmesi ile Zeynüddin Yusuf atabegliğin idaresini aldı. Önce Musul Zengilerine bağlı olan Zeynüddin Yusuf, Mücahideddin Kaymaz'ın tutuklanmasıyla 1183 yılında Selahaddin Eyyübi'ye tabii oldu. Selahaddin Eyyübi Musul şehrini ikinci kez kuşattığında, Zeynüddin Yusuf onun yanında idi. Yine Selahaddin Eyyübi Haçlıları Akka'dan uzaklaştırmak için düzenlediği seferde Zeynüddin Yusuf ve Muzafferüddin Kökböri de katıldı. Zeynüddin Yusuf bu dönemde hastalanarak öldü (28-29 Ekim 1190). Zeynüddin Yusuf'tan sonra Erbil Atabegliği'nin başına Muzafferüddin Kökböri geçti (Merçil, 2013: 210).

Muzafferüddin Kökböri, Selahaddin Eyyübi'ye elinde bulunan iktalar ve 50.000 dinar karşılığında Erbil'in kendisine verilmesini istedi. Selahaddin Eyyübi de Haçlılar'a karşı mücadelede yardımlarını gördüğü Muzafferüddin Kökböri'ye Erbil, Şehrizor ve Kara-beli derbendini ikta etti. Akka kuşatması Haçlılar'a gelen yeni yardımlar yüzünden giderek zorlaşınca, Selahaddin Eyyübi, Muzafferüddin Kökböri'ye art arda mektuplar göndererek kendisini acilen yardıma gelmesini istedi. Yardım çağrısına rağmen Muzafferüddin Kökböri bir daha Akka'ya dönmedi. Ancak Akka'nın düşmesi ve Haçlılar'ın ilerlemesi üzerine askeri yardım gönderdi (Ögün Bezer, 2002: 235).

Muzafferüddin Kökböri 1193 yılında Selahaddin Eyyübi'nin vefatından sonra bağımsız bir atabeg oldu. Harizmşah hükümdarı Celaleddin Harzemşah'ın saldırısına da uğrayan Muzafferüddin Kökböri önce onun himayesine girdi. Daha sonra Moğollar'ın Erbil şehrine girmesiyle Muzafferüddin Kökböri büyük sıkıntı yaşadı. Musul ordusunu da yanına alan Muzafferüddin Kökböri üzerine gelen Moğol askerlerine karşı savaş hazırlıklarına başladı. Ancak Moğolların Azerbaycan'a doğru yönelmeleri nedeniyle savaş yapılmadı. Atabeg Muzafferüddin Kökböri bu tehlikeli durumu zararsız atlatmış oldu (Eroğlu, 2003: 80). Daha sonraki dönemde kısa bir süreliğine Anadolu Selçukluları'nın hâkimiyetine altına giren Erbil Atabegliği, Muzafferüddin Kökböri'nin 1232 yılında vefatı üzerine vasiyeti gereğince toprakları Abbasi Halifeliğine bağlandı (Kafesoğlu, 1992: 296). Muzafferüddin Kökböri, kültür ve imar faaliyetlerinin yanı sıra sosyal yardım müesseselerini kurdu (Ünal ve Özdemir, 2019: 1871). Ayrıca camiler, hankâhlar, medreseler, hastaneler, çarşılar yaptırarak Erbil'i büyük bir şehir haline getirdi (Merçil, 2022: 211).

1. Muzafferüddin Kökböri'ye Ait Bakır Sikke Örnekleri

Sikke No: 1²

Envanter No: Amerikan Nümismatik Derneği - 1917.215.944

Darp Tarihi: H.583 - M.1191/1192

Darp Yeri: Harran

Çap Genişliği: 22.00 mm

Ağırlığı: 2.48 gr

1 Numaralı sikkenin ön yüzünde, kaş kemerli niş içerisinde bağdaş kurarak oturmuş elinde gürz tutan insan tasviri yer almaktadır.³ Hükümdarı temsil ettiği düşünülen figürün başında pendilia, üstünde kaftanı bulunmaktadır. Yüz hatları ise aşınma nedeniyle görülmemektedir (Çiz.7). Nişin etrafına kufi hatlı⁴ Arapça ile sikkeyi kestiren ettiren hükümdarın adı ve unvanı *Muzafferü'd-Din Kökböri bin Ali* şeklinde yazılmıştır. Kompozisyon, inci dizili ve düz hatlı daire konturlarla tamamlanmıştır⁵ (Foto.1a)⁶ (Çiz.3).

1 Numaralı sikkenin arka yüzünde, kufi hatlı Arapça ile Eyyübi hükümdarı Selahaddin Eyyüb'ün⁷ adı ve unvanı *El Melikü'n Nasır Salabe'd-Dünya ve'd-Din Yusuf bin Eyyüb* şeklinde yazılmıştır. Yazılar, düz hatlı altı köşeli yıldız motifli konturlarla kuşatılmıştır⁸ (Çiz.5). Konturların etrafına ise *Duribe Harran sene selase semanin hamse mi'e* biçiminde sikkenin darp bilgisi işlenmiştir. Kompozisyon, inci dizili ve düz hatlı konturla tamamlanmıştır (Foto.1b) (Çiz.3).

² Bu sikke örneği müze ve kişisel koleksiyonlarda çok nadir bulunmaktadır. Detaylı bilgi için bkz. (Album, 2011).

³ Büyük Selçuklu, Anadolu Selçuklu, Artuklu, Zengi ve Eyyübi devletlerinin sikkelerin sıklıkla kullanılan bağdaş kurarak oturma biçimi Orta Asya Türk kültüründe soylu kişileri ifade eden bir oturuş tarzıdır. Kutsal erkin ve gücün göstergesi olarak yorumlanan bu oturuş biçimi Türklerin İslamiyet'i kabulünden oluşturdukları yeni kültürü de taşımıştır. Bağdaş hakkında detaylı bilgi için bkz. (Esin, 1970; İndirkaş, 2012; Aygan, 2012; Daşdağ, 2017).

⁴ Irak'ın Kufe şehrinde ilk olarak kullanılmaya başlandığı kabul edilen kufi; köşeli, dik ve yatay harfleriyle geometrik çizgilere dayanan Arap yazısıdır. Kufi hakkında detaylı bilgi için bkz. (Zennûn ve Serin, 2002; Tüfekçioğlu, 2001; Kerametli, 1996).

⁵ Türk ve İslam devletleri tarafından darp edilen hemen hemen bütün sikkelerde kullanılan daire, kusursuzluğun sembolü durumundadır. Dairesel hareketteki başlangıç noktası ile bitiş noktası aynı yerde kesişmektedir. Bu süreklilik Allah'ın isimlerinin tecellisi şeklinde yorumlanmaktadır. Bu yaklaşım tarzının dairesel formların sikkelerde tercih edilmesinde etken olduğu düşünülmektedir. Ayrıca dairenin sikkeler üzerinde tercih edilmesinin gerekçesi sikkenin biçimine en uygun geometrik düzenleme olmasından kaynaklanmaktadır. Daire hakkında detaylı bilgi için bkz. (Çaycı, 2017).

⁶ Sikkelerin fotoğrafları ilgili kurumların elektronik ortamından alınmıştır. Sikkelerin görselleri bezeme unsurlarının detaylı bir şekilde görülebilmesi amacıyla gerçek ölçülerinden büyütülerek kullanılmıştır.

⁷ Mısır, Suriye, Yemen, Filistin ve Anadolu'da hüküm süren Eyyübi devletinin kurucusu olan Selahaddin Eyyübi 1171-1193 yılları arasında hanedanlık tahtında oturmuştur. Selahaddin Eyyübi hakkında detaylı bilgi için bkz. (Şeşen, 2012; Yakıt, 2019; Kaya, 2012).

⁸ Anadolu Selçuklu, Anadolu Beylikleri, Eyyübi ve Memlûklü sikkelerinde yoğun bir şekilde tercih edilen yıldız motifi Tanrı, gökyüzü âlemi, sonsuzluk vb. kavramları çağrıştırmaktadır. Yıldız motif hakkında detaylı bilgi için bkz. (Parlar, 2007; Türel, 2011).

Sikke No: 2⁹**Envanter No:** Zeno.ru - 39547¹⁰**Darp Tarihi:** H.587 - M.1191/1192**Darp Yeri:** Erbil**Çap Genişliği:** 27.00 mm**Ağırlığı:** 11.58 gr

2 Numaralı sikkenin ön yüzünde, sağ yöne doğru bakan insan portresi yer almaktadır. Hükümdarı temsil ettiği düşünölen figürün yüz hatları dalgalı saçlı, badem gözlü, iri burunlu ve iri ađızlıdır¹¹ (Çiz. 8). Tasvirin etrafına kufi hatlı Arapça ile Eyyübi hükümdarı Selahaddin Eyyüb'ün adı ve unvanı ile sikkeyi kestiren hükümdarın adı *El Melikü'n Nasır Yusuf bin Eyyüb / Kökböri bin Ali şeklinde* yazılmıştır. Kompozisyon düz hatlı daire konturla tamamlanmıştır (Foto.2a) (Çiz.1).

2 Numaralı sikkenin arka yüzünde, kufi hatlı Arapça ile dönemin Abbasi halifesi Nasır Lidinillah'ın¹² ve varisi Zahir Biemrillah'ın¹³ adları ile unvanları *En Nasır Lidinillah el Müminin / Uddete'd-Dünya ve'd-Din Emir Ebu Nasr şeklinde* yazılmıştır. Yazılar, inci dizili daire konturla kuşatılmıştır (Çiz.4). Konturun etrafına ise Besmele-i şerif ve sikkenin darp bilgisi *Bismillah duribe haşa'l fels¹⁴ bi Erbil sene seb'a semanin ve hamse mi'e* biçiminde işlenmiştir. Kompozisyon, düz hatlı daire bir konturla tamamlanmıştır (Foto.2b) (Çiz.4).

Sikke No: 3¹⁵**Envanter No:** Amerikan Nümismatik Derneği - 1971.316.959**Darp Tarihi:** H.597 - M.1200/1201**Darp Yeri:** Erbil**Çap Genişliği:** 25.00 mm**Ağırlığı:** 8.04 gr

⁹ Bu sikke örneği müze ve kişisel koleksiyonlarda çok nadir bulunmaktadır. Detaylı bilgi için bkz. (Album, 2011).

¹⁰ Sikkenin ön ve arka yüzünde yer alan yazılar aşınma nedeniyle okunamamaktadır. Yazıların epigrafik çözümlemeleri, İbrahim Artuk ve Çevriye Artuk tarafından yapılan katalog çalışmasından alınmıştır. Katalog çalışması hakkında detaylı bilgi için bkz. (Artuk, İ. ve Artuk, C, 1971).

¹¹ Helenistik dönem taklidi portrelerin benzer kullanımları Artuklu ve Zengi sikkelerinde karşımıza çıkmaktadır. Orta Çağ Türk-İslam devletlerinin sikkelerinde bu tasvirlerin bulunması oldukça şaşırtıcıdır. Nümismatlar Türk-İslam devletlerinin kültürel ve ekonomik ilişki kurdukları Haçlıların ve Bizansların etkisiyle portreli sikke darp ettirdiklerini ileri sürmektedirler. Sikkelerde portre kullanımları hakkında detaylı bilgi için bkz. (Artuk, İ. ve Artuk, C, 1993; Sivrioğlu, 2014; Uykur, 2017; Tekin, 2009c).

¹² Nasır Lidinillah, 1180-1225 yılları arasında hilafet makamında kalan Abbasi halifesidir. Nasır Lidinillah hakkında detaylı bilgi için bkz. (Güzel, 2015)

¹³ Zahir Biemrillah, Halife Nasır Lidinillah tarafından 1189 yılında Abbasi halifesi olarak veliaht tayin edilmiştir. Ancak 1205 yılında halife fikrini değiştirerek küçük oğlu Ali'yi veliaht ilân etmiştir. Yeni veliaht 1215/1216 yılında ölünce başka oğlu bulunmayan Halife Nasır, Zahir Biemrillah'ı yeniden veliahtlığa getirmiştir. Yeni veliaht, babasının vefatı üzerine Ebu Nasr Muhammed Zâhir-Biemrillâh lakabıyla hilâfet makamına geçmiştir (16 Ekim 1225). Zahir Biemrillah hakkında detaylı bilgi için bkz. (Öztürk, 2013).

¹⁴ Latince *foliis* kelimesinden Arapça'ya geçen fels, İslâm devletlerinde bakır para anlamında kullanılmıştır. Fels hakkında detaylı bilgi için bkz. (Artuk, 1995; Tulay, 2001; Hillenbrand, 2005).

¹⁵ Bu sikke örneği müze ve kişisel koleksiyonlarda az bulunmaktadır. Detaylı bilgi için bkz. (Album, 2011).

3 Numaralı sikkenin ön yüzünde, sağ yöne doğru hareket halinde aslan ve üstünde insan tasviri yer almaktadır. Aslanın anatomik yapısı yeleli, iri göğüslü, iri gövdeli ve sarkık kuyrukludur. Hükümdarı temsil ettiği düşünülen binici figürün başında pendilia omzunda ise harmanisi bulunmaktadır¹⁶. Yüz hatları ise aşınma nedeniyle görülmemektedir (Çiz.9). Tasvirlerin etrafına sikkenin darp bilgisi *Duribe bi Erbil sene seb'a tis'in ve hamse mi'e* biçiminde yazılmıştır. Kompozisyon, inci dizili daire konturla tamamlanmıştır (Foto.3a) (Çiz.2).

3 Numaralı sikkenin arka yüzünde, kufi hatlı Arapça ile dönemin Abbasi halifesi Nasır Lidinillah'ın, varisi Zahir Biemrillah'ın ve sikkeyi kestiren hükümdarın adları ile unvanları *En Nasır Lidinillah Emirü'l Müminin / Uddete'd-Dünya ve'd-Din Ebu Nasr / Muzafferü'd-Din Kökböri bin Ali* şeklinde yazılmıştır. Bu yazıların kenarlarına Kelime-i Tevhid *La ilabe illallah Muhammedun Resulullah* biçiminde işlenmiştir. Kompozisyon, inci dizili daire bir konturla tamamlanmıştır (Foto.3b) (Çiz.2).

Sikke No: 4¹⁷

Envanter No: Zeno.ru - 71701

Darp Tarihi: Bilinmiyor

Darp Yeri: Bilinmiyor

Çap Genişliği: 29.00 mm

Ağırlığı: 11.50 gr

4 Numaralı sikkenin ön yüzünde, taht üzerinde oturmuş insan tasviri yer almaktadır. Hükümdarı temsil ettiği düşünülen figürün başında pendilia üstünde kaftanı bulunmaktadır. Yüz hatları ise aşınma nedeniyle görülmemektedir. Hükümdar sol elini havaya kaldırmış şekilde küre tutmaktadır. Sağ elini ise beline koymuştur. Taht keskin hatlarla dikdörtgen şeklinde gösterilmiştir¹⁸ (Çiz.10). Tasvirin etrafına kufi hatlı Arapça ile sikkeyi kestiren hükümdarın adı ve unvanı *Muzafferü'd-Devle ve'd-Din Kökböri bin Ali* şeklinde yazılmıştır. Kompozisyon, inci dizili daire konturla tamamlanmıştır (Foto.4a) (Çiz.2).

4 Numaralı sikkenin arka yüzünde, kufi hatlı Arapça ile Eyyübi hükümdarı Selahaddin Eyyüb'ün adının ve unvanının bir kısmı *El Melikü'n Nasır Salabe'd-Dünya ve'd-Din Yusuf* şeklinde yazılmıştır. Yazılar inci dizili kare konturla kuşatılmıştır¹⁹ (Çiz.6). Konturun etrafına Selahaddin Eyyüb'ün adının ve unvanının devamı *bin Eyyüb Muhyi Devleti Emirü'l Müminin* biçimde işlenmiştir. Kompozisyon inci dizili daire konturla tamamlanmıştır (Foto.4b) (Çiz.2).

¹⁶ Aslan üzerinde binici tasvirleri Danişmetli ve Artuklu devletlerinin sikkelerinde rastlamak mümkündür. Aslan-binici betimlemeleri genel olarak güç, kuvvet ve hükümdarlığın sembolü olarak kullanılmıştır. Aslan-Binici tasvirleri hakkında detaylı bilgi için bkz. (Harman, 2020; Çoruhlu, 2019).

¹⁷ Bu sikke örneği müze ve kişisel koleksiyonlarda nadir bulunmaktadır. Detaylı bilgi için bkz. (Album, 2011).

¹⁸ Taht üzerine oturmuş insan tasvirlerinin benzer kullanımları Anadolu Selçuklu, Danişmentli ve Artuklu yer almaktadır. Taht öznesi, hükümdarın toplum üzerindeki gücüne işaret eden evrensel semboldür. Bu bağlamda taht egemenliğin ve hâkimiyetin tek bir merkezde toplandığı odak noktasını teşkil etmektedir. Taht sembolü hakkında detaylı bilgi için bkz. (Çaycı, 2019; Koçak, 2011).

¹⁹ Hava, su, yer, ateş, dört mevsim, yeryüzündeki düzen ve denge gibi ifadelerle özdeşleştirilen kare form Ortaçağ Türk-İslam devletlerinin sikkelerinde yaygın kullanım alanı bulmuştur. Kare hakkında detaylı bilgi için. (Çaycı, 2017).

2. Sonuç

Bu çalışmada, İslami sikkeler içerisinde oldukça nadir görülen Muzafferüddin Kökböri'ye ait bakır sikkeler incelenmiştir. Muzafferüddin Kökböri uzun bir süre hükümdarlık tahtında oturmasına rağmen bu dönemden günümüze ulaşmış dört tip bakır sikke örneği bulunmaktadır. Bu sikkelerin çap ve ağırlık ölçülerinde bir standart olmadığı görülmektedir. Ölçülerde farklılıkların oluşması atabegliğin ekonomik koşulları ve darphanelere sağlanan maden rezerviyle açıklanabilmektedir.

Muzafferüddin Kökböri tarafından darp ettirilen sikkeler, Begteginliler Atabegliği'nin bağımsız bir devlet olduğunu gösteren belgeler niteliğindedir. Egemenliğin simgesi olan bu sikkelerin üzerine işlenen yazı, geometrik ve figüratif bezemeler, atabegliğin gücünü ve Kökböri'nin saltanatını daha da somutlaştırmaktadır.

Sikkelerde bulunan metinler, kufi karakterli Arap alfabesiyle yazılmıştır. Metin içeriklerinin büyük bir kısmı sikkenin darp bilgilerinden oluşmaktadır. Çalışmada yer alan sikkelerin üç tanesinde darp yerlerinin ve darp tarihlerinin yazıldığı görülmektedir. Örnekler içerisinde 1 numaralı sikke; H.583-M.1191/1192 yılında Harran'da, 2 numaralı sikke; H.587-M.1191/1192 Erbil'de, 3 numaralı sikke; H.597-M.1200/1201 Erbil'de kesilmiştir. 4 numaralı sikke örneğinde ise herhangi bir darp bilgisi bulunmamaktadır. Bazı nümismatlar tarafından bu sikkenin Erbil darphanesinde basıldığı ifade edilse de konu hakkında henüz kesin bir bilgi mevcut değildir. Sikkelerin çoğunluğunun Erbil'de basılması, merkez darphanenin bu şehirde olduğunu kanıtlamaktadır. Sikkelerin üzerine; sikkeyi kestiren Muzafferüddin Kökböri ile birlikte Eyyübi hükümdarı Selahaddin Eyyüb'ün, Abbasi halifesi Nasır Lidinillah'ın ve halife varisi Zahir Biemrillah'ın da unvanlarının yazıldığı görülmektedir. Bu durum Begteginliler'in politik ilişkilerinin ve dini inanışlarının sikkelere aktarılması olarak yorumlanmaktadır. Ayrıca sikkelerde Besmele-i Şerif ve Kelime-i Tevhid gibi İslami ibarelere de yer verilmiştir.

Sikkelerde görülen geometrik bezemeler, İslami sikkeler üzerinde gelenekselleşmiş formları takip etmektedir. Geometrik formlar, düz hatlı veya inci dizili konturlardan meydana gelmektedir. En yaygın kullanılan geometrik motif, dairedir. Daireler, genellikle sikkelerin kenar yüzeylerini sınırlandıran konturlar şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Daire ile birlikte kare ve altı kollu yıldız gibi basit geometrik düzenlemelerin kullanımı da görülmektedir. Bu formlar ise sikkelerin ortasında yer alan diğer bezemeleri kuşatan geometrik formlar biçiminde ön plana çıkmaktadır. Geometrik motifler; Tanrı, sonsuzluk, yeryüzü, denge ve düzen gibi kavramlarla bağdaştırılmasından ötürü sikkelerde kullanıldığı düşünülmektedir.

Süsleme grubu içerisinde en belirgin bezeme unsuru figürdür. Sikkelerin tamamında figür bulunması dikkat çekicidir. Estetik görünüme sahip figürlerin, birimi oldukça düşük olan bakır sikkelerin değerini ve tedavüldeki rağbetini yükseltmek amacıyla kullanıldığı tahmin edilmektedir. Sikkelerde görülen figürler; bağdaş kurmuş insan, portre tarzında insan, aslan üzerine binmiş insan ve taht üzerine oturmuş insan tasvirleri biçimindedir. Bağdaş kurmuş insan tasviri, Orta Asya konar-göçer yaşamının sikke üzerine yansımalarıdır. Bağdaş şemasına Türk devletlerinin sikkelerinde de sıklıkla rastlanmaktadır. Özellikle Büyük Selçuklu, Anadolu Selçuklu, Artuklu, Zengi ve Eyyübi sikkelerinde

yoğun olarak karşımıza çıkmaktadır. Portre tasvirinde Helenistik etkileri söz konusudur. Dalgalı saçlı insan figürü, Helenistik Dönem imparatorlukların sikkelerinde görülen portrelerin taklidi niteliğindedir. Taklit portrelerin yakın uygulamaları Artuklu ve Zengi sikkelerinde kullanılmıştır. Aslan üzerine binmiş insan tasviri Orta Çağ savaşçı imgelerinin tesiri altındadır. Savaşçı tasvirleri Danişmentli ve Artuklu sikkelerinde yer almaktadır. Taht üzerinde oturmuş insan tasviri ise Bizans ve Orta Asya unsurlarının birleştirildiği bir sentezdir. Tasvir ilk bakışta Bizans sikkelerinde bulunan taht sahnelerini anımsatmaktadır. Ancak figürün kıyafet detaylarına ve elinde tuttuğu nesneye bakıldığında Orta Asya etkisinin daha ağır bastığı görülmektedir. Betimlemenin benzerleri Anadolu Selçuklu, Danişmentli ve Artuklu sikkelerinde izlenebilmektedir. İnsan figürlerindeki giyim, kuşam ve oturuş biçimi bu betimlemelerin sikkeler üzerinde hükümdarı temsil ettiği ve onun statüsüne vurgu yapıldığı fikrini akla getirmektedir. Dolayısıyla tasvirlerin sikkelerde hükümdarlık, hâkimiyet, saltanat, güç vb. gibi sembolik anlamlarda kullanıldığı düşünülmektedir.

Muzafferüddin Kökböri'ye ait bakır sikkelerin üslupsal özelliklerine bakıldığında 11. ve 13. yüzyıllar arasında Orta Doğu'da hâkimiyet sağlayan Türk devletlerinin sikkeleriyle yoğun benzerlikler içerisindedir. Bu durumun belirleyici etkenlerinin başında kültürel etkileşimlerin ve siyasi temasların olduğunu söylemek mümkündür.

Muzafferüddin Kökböri'nin darp ettirdiği bakır sikkeler, Begteginliler Atabegliği'nin siyasi statüsü hakkında genel bilgiler vermektedir. Ayrıca Begteginlilere ait sanat eserlerinin neredeyse tamamına yakını günümüze ulaşmadığı düşünüldüğünde bu sikkeler, Begteginliler Atabegliği'nin sanat anlayışı hakkında da kısmi bilgileri ortaya koymaktadır.

3. Görseller

Foto 1a: Ön Yüz

Foto 1b: Arka Yüz

Foto 2a: Ön Yüz

Foto 2b: Arka Yüz

Foto 3a: Ön Yüz

Foto 3b: Arka Yüz

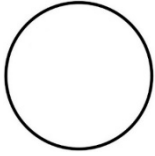

Foto 4a: Ön Yüz

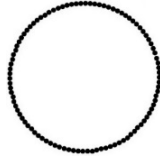

Foto 4b: Arka Yüz

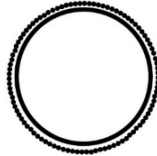
4. Çizimler

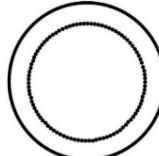
1

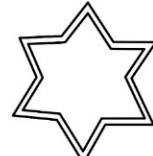
2

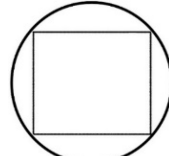
3

4

5

6

Çizim 1-6: Sikkelerde Yer Alan Geometrik Konturların Çizimleri
(Emre GÜNAY)

7

8

9

10

Çizim 7-10: Sikkelerde Yer Alan Figürlerin Çizimleri
(Emre GÜNAY)

Kaynakça

- Album, S. (2011). *Checlist of İslamic coins*. California: Album Coins Inc.
- Alptekin, Ç. (1988). Erbil'de Bir Türk Beyliği-Beyteginliler. *Türklük Araştırmaları Dergisi*, 3, 1-10.
- Alptekin, Ç. (1989). Ali Küçük. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi 2* içinde (s. 410). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Alptekin, Ç. (1992). Begteginliler. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi 5* içinde (ss. 342-344). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Artuk, İ. ve Artuk, C. (1993). *Artukoğulları Sikkeleri*. İstanbul: Sümer Kitabevi.
- Artuk, İ. (1995). Fels. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi 12* içinde (ss. 309-311). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Artuk, İ. ve Artuk, C. (1971). *İstanbul arkeoloji müzeleri teşbirdeki İslâmî sikkeler kataloğu*, 1, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Aygan, A. (2012, Kasım 21-24). *Türk Budist resim sanatındaki dinî karakterlerle islâm resim sanatındaki mistik karakterler arasında ikonografik bir karşılaştırma*. 1. Uluslararası Avrasya Türk Sanatları Kongresi, İstanbul, Türkiye.
- Bakır, A. (2009). Eskiçağlardan günümüze kadar Türkmen şehri Kerkük. *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, 6(1), 27-73.
- Butak, B. (1947). *XI. XII. ve XIII. yüzyıllarda resimli Türk paraları*, İstanbul: Pulhan Matbaası.
- Çaycı, A. (2017). *İslam mimarisinde anlam ve sembol*. İstanbul: Palet Yayınları.
- Çaycı, A. (2019). *Selçuklularda egemenlik sembolleri*. İstanbul: İz Yayıncılık.
- Çoruhlu, Y. (2019). *Türk sanatında hayvan sembolizmi*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Daşdağ, F. (2017). Görsel iletişimin tarihi, kültürel ve estetik nesnesi olan diyabakır surları ve sembolik motifleri. *Dicle Üniversitesi Mübendislik Fakültesi Mübendislik Dergisi*, 8(2), 307-318.
- Emanet, C. (2014). Emeviler döneminde para. *Hikmet Yurdu Düşünce-Yorum Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, 7(13), 251-269.
- Eroğlu, H. (2003). Muzafferüddin Kökbörü (1156-1232): Yetimlere sütanneler tayin eden devlet adamı. *Çocuk Sağlığı ve Hastalıkları Dergisi*, 46, 80-82.

- Esin, E. (1970). Bağdaş ve çökmek, türk töresinde iki oturuş şeklinin kadim ikonografisi. *Sanat Tarihi Yıllığı*, 3, 231-242.
- Güzel, F. (2015). Nâsır li-dinillâh'ın halifelîği ve şahsiyetine genel bir bakış. *İslâm San'at, Tarih, Edebiyat ve Mûsikîsi Dergisi*, 26, 39-58.
- Harman, M. (2020). İki resim bir imge: Ortaçağ İslam ve Avrupa resim sanatına ait iki örnekte yer alan aslan üzerindeki figürler. *Sanat Dergisi*, 36, 175-196.
- Hillenbrand, R. (2005). *İslam sanatı ve mimarlığı* (Ç. Kafescioğlu, Çev.). İstanbul: Homer Kitabevi. (Orijinal eserin yayın tarihi 1999).
- Hizmetli, M. (2010). Abbâsiler döneminde para basımı. *İstem Dergisi*, 15, 79-110.
- İndirkaş, Z. (2012). Türk oturma kültüründe “bağdaş geleneği” üzerine ikonografik belirlemeler. 38. (ICANAS) Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi. IV, Ankara, Türkiye.
- Kafesoğlu, İ. (1992). Erbil Atabeylikleri: Beğ-Teginliler: (1146-1232). *Türk dünyası el kitabı* içinde (ss. 296). Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Kalkan, M. (2019). İslam medeniyet dairesi içerisinde sikkeler, kullanımları ve gelişim seyirleri. *Kırkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 9(Özel), 83-112.
- Kaya, Ö. (2012). *Eyyubiler (Yönetim-Diplomasi-Kültürel Hayat)*. İstanbul: Küre Yayınları.
- Kerametli, C. (1996). Türk ve İslâm eserleri müzesinde erken islâm devrine ait kitabeler. *Şarkiyat Mecmuası*, 6, 19-22.
- Koçak, K. (2011). İslamiyet'ten önceki Türk devlet geleneklerine göre tahta çıkma töreni ve yöntemleri. *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Elektronik Dergisi*, 4, 101-117.
- Merçil, E. (2013). *Müslüman-Türk devletleri tarihi*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Merçil, E. (2022). *Müslüman-Türk devletleri tarihi*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Mıynat, A. (2019). Ortaçağ İslâm dünyasında sıradışı bir para birimi bakır dirhemler. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 38(66), 192-207.
- Ögün Bezer, G. (2000). *Begteginliler (Erbil'de Bir Türk Beyliği)*. İstanbul: Türk Gençlik Vakfı Yayınları.
- Ögün Bezer, G. (2002). Kökböri. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 26 içinde (ss. 234-235). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Begteginliler Atabegi Muzafferüddin Kökböri'ye Ait Bakır Sikke Örneklerine Genel Bir Bakış

- Öztürk, M. (2013). Zâhir-Biemrillâh. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 44, içinde (ss. 92-93). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Pamuk, Ş. (1992). Para, tarih ve nümizmatik. T. Aykut ve Ş. Aydın (Ed.), *Ak Akçe Moğol İlhanlı sikkeleri (Mongol And Ilkhanid Coins)* içinde (ss. 8-24). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Parlar, G. (2007). Orta Çağ'da Anadolu'da Hüküm süren beyliklerin sikkelerinin karakteristik özellikleri. 38. (ICANAS) Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi. V, Ankara, Türkiye.
- Sivrioğlu, U. (2014). Ortaçağ İslam sikkelerinde Hellen, Roma-Bizans etkisi. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 1(2), 1-21.
- Şimşir, M. (2017). Cahiliye döneminde Araplarında para ve ilk İslâm paralarının tedavüle giriş süreci. *Tarih'in Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 18, 267-293.
- Şeşen, R. (2012). *Eyyûbiler*. Ankara: İslam Araştırmaları Merkezi.
- Tekdoğan, Ö. (2020). İslami para standardına dair yaklaşımlar. *Muhafazakar Düşünce Dergisi*, 16(59), 194-211.
- Tekin, O. (2009a). Sikke. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 37 içinde (ss. 179-184). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Tekin, O. (2009b). *Tarih boyunca sikkeler ve devletler*. Tekin, O. (Ed.), *Pierre Willemart Sikke Koleksiyonu - Suna ve İnan Kıraç Vakfı* içinde (ss. 20-74). İstanbul: Suna ve İnan Kıraç Vakfı Yayınları.
- Tekin, O. (2009c). Güç ve iktidar sembolü hükümdar portreleri. Ş. Şentürk (Der.), *Sikkeler ne anlatır? Ortaçağ anadolu sikkelerinde simgeler ve çokkültürlülük* içinde (ss. 103-120). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Tulay, A. (2001). *Genel nümizmatik sözlüğü*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Tüfekçioğlu, A. (2001). *Erken dönem osmanlı mimarisinde yazı*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Türel, İ. (2011). *Türk sanatında Altı Köşeli-Mühr-i Süleyman*. İstanbul: Kitabevi.
- Uslu, R. (2014). İslâm hukukunda para birimleri. *İslâmi Araştırmalar Dergisi*, 1, 28-38.
- Uykur, R. (2017). *Madenden yansıyan tarih Artuklu sikkeleri*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı.
- Ünal, Ü ve Ünalın Özdemir, H. S. (2019). Cultural interaction and astrological elements between 12th century-13th century with examplas from Çeşme museum. *Turkish Studies Social Sciences*, 14(4), 1867-1884.

Yakıt, İ. (2019). Selahattin Eyyubî'nin nesebi. *Belleten Dergisi*, 83(297), 469-484.

Zambaur, E. (1977). Fels. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 4. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı.

Zennûn, Y. ve Serin, M. (2002). Kûfî. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 26 içinde (ss. 342-345). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

<https://www.zeno.ru>

<https://numismatics.org>